

Az irodalom-üzlet

/

Vállalkozás és kultúra
a könyvkiadásban

Szerkesztette:

Hites Sándor, Rózsafalvi Zsuzsanna, Somorjai Szabolcs

Petőfi Irodalmi Múzeum

Budapest, 2023

A kötet „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana”
MTA Lendület Kutatócsoport
2022. május 20-án a Petőfi Irodalmi Múzeummal közösen rendezett
konferenciájának anyagát tartalmazza.

PIM Studiolo

A Petőfi Irodalmi Múzeum tudományos könyvsorozata

Sorozatszerkesztő: Parádi Andrea

Szerkesztő: Hites Sándor, Rózsafalvi Zsuzsanna, Somorjai Szabolcs

Olvasószerkesztő: Totth Benedek

Borítóterv, tipográfia, tördelés: Rimanóczy Andrea

Kiadó: Petőfi Irodalmi Múzeum – Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Felelős kiadó: Demeter Szilárd főigazgató

Nyomdai munkák: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter ügyvezető

ISBN 978-615-5517-94-5

ISSN 2064-7581

© Szerzők, szerkesztők, 2023

© Petőfi Irodalmi Múzeum, 2023

TARTALOM

Előszó / 7

Granasztói Olga: „Mindegy, hogy mit, csak újdonság legyen”
/ Eladható könyvek a magyar könyvpiacra 1788-ban. Egy
nemzetközi adatbázis tanulságai / 11

Fekete Norbert: Csengery Antal és a Magyar Tudományos
Akadémia Könyvkiadó Bizottsága / 24

Devescovi Balázs: A Falusi esték népszerűsége és hibái
a korabeli sajtó alapján / 52

Tóth Dóra: Ponyvanemesítési üzlet / 83

Wirágh András: Terjedés és terjesztés / A századfordulós
szövegtranszfer csatornái / 105

Teller Katalin: Olcsó könyv- és füzetsorozatok tömegfogalma
az 1870–80-as és az 1920-as években / 125

Rózsafalvi Zsuzsanna: „Látom kikelni zörgő papíros-sírjuk-
ból tizennyolc évi munkásságom termékeit” / Rákosi Viktor
munkái / 145

Rákai Orsolya: „Üzletes sajtó” és írói szabadság / 172

Arany Zsuzsanna: „Író kontra reklám?” / Reflexiók
az irodalmi marketingtevékenységre a Nyugatban / 202

Buda Attila: Két pogánnyal egy hazában / A Nyugat Kiadó
története 1938 és 1949 között / 223

Koloh Gábor: A Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet szerep-
vállalása a két világháború közötti nemzetállami territoriali-
zációban / 247

Tüskés Anna: Dormándi László és a Pantheon Kiadó / 267

Bibliográfia / 291

Olcsó könyv- és füzet-sorozatok tömegfogalma az 1870–80-as és az 1920-as években¹

/

TELLER KATALIN

A magyarországi lap- és könyvkiadók a 19. század közepétől különös intenzitással – nem utolsósorban brit, francia és német mintára – fogtak bele olcsó könyv- és füzet-sorozatok indításába. Az ilyen jellegű, rövidebb-hosszabb élettartamú vállalkozások címzettjei elsődlegesen a vékonyabb pénztárcájú, az alfabetizálás és gazdasági fellendülés kedvezményezettjeinek tekinthető városi és vidéki közép- és kispolgári, valamint munkás- és parasztrétegek voltak, melyek ekkor a módosabb törzsolvasók mellett már el tudtak tartani olyan ismeretterjesztő, képes családi folyóiratokat is, mint a *Vasárnapi Ujság* (1854–1921) vagy a *Magyarország és a Nagy Világ*

¹ A tanulmány a *Tömeg. Kulturális jelentéstulajdonítások 1920/2020* című OTKA-projektben folytatott kutatásokra támaszkodik. A K 137650 számú projekt az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a KULT_K pályázati program finanszírozásában valósult meg.

(1865–1884).² A megcélzott olvasók számának szaporodása és körének diverzifikációja nyomot hagyott az olcsó könyv- és füzetsorozatok öndefiníciójában és marketingstratégiáiban csakúgy, mint a velük kapcsolatos kiadói és terjesztői gyakorlatokat szemlélő kritikusi visszhangokban. Ezekben minduntalan visszatérő elem a népszerűség vagy tömegesség és a minőség közti egyensúly megtalálásának kérdése, ami különösképp indokoltá teszi a jelenséget övező diskurzusokban használt vagy sugalmazott tömegfogalom behatóbb vizsgálatát.

Jóllehet tanulmányomban nem vállalkozhatok arra, hogy a Reinhart Koselleck nevével fémjelzett fogalomtörténeti iskolának, valamint az ebből kinövő, történeti szemantikával foglalkozó irányzatoknak a belátásaira alapozva átfogó – akár csak a címben jelzett ötven év mélyreható vizsgálatából kiinduló – fogalomtörténeti képet vázoljak fel, ám gondolati vezérfonalként megfontolandónak tartok két olyan alapvetést, amellyel ezek a historiográfiai és politikátörténeti megközelítések dolgoztak-dolgoznak.³ Egyfelől fogalmakon, történeti alapfogalmakon sohasem egy-egy szó vagy autonóm lexikális egység értendő, ugyanis a fogalmak sokkal inkább egy-egy szemantikai mezőt fednek le, melynek határai roppant dinamikusan alakulhatnak (példa erre mindjárt a *Geschichtliche*

2 Átfogóan vö.: Buzinkay Géza, *Kis magyar sajtótörténet* (Budapest: Haza és Haladás Alapítvány, 1993), <https://mek.oszk.hu/03100/03157/03157.htm>; az olvasáskultúrára vonatkozó statisztikákkal vö.: Kovács Máté, szerk., *A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1970), <https://mek.oszk.hu/06800/06832/06832.htm>.

3 Vö. az elsődlegesen a politika nyelvére összpontosító fogalomtörténeti iskola előzményeit, kritikáját és leágazásait tárgyaló kiváló áttekintést: Kathrin KOLLMEIER, „Begriffsgeschichte und Historische Semantik. Version 2.0”, *Docupedia-Zeitgeschichte*, 29. Okt. 2012, doi: <http://dx.doi.org/10.14765/zzf.dok.2.257.v2>, http://docupedia.de/zg/kollmeier_begriffsgeschichte_v2_de_2012; részletesebben vö.: Ernst MÜLLER und Falko SCHMIEDER, *Begriffsgeschichte und historische Semantik. Ein kritisches Kompendium*, stw 2117 (Berlin: Suhrkamp, 2016).

Grundbegriffe „Volk, Nation, Nationalismus, Masse” szócikke vagy az *Ästhetische Grundbegriffe* „Populär/volkstümlich/Popularkultur” szócikke),⁴ miközben a jelölő-jelölt viszonyt tekintve is rugalmasnak bizonyulnak, amennyiben szinkrón dimenzióban egy-egy fogalommal többféle jelenség vagy entitás ragadható meg (az első példánál maradva: a ’nép’ hol az elittől elkülönülő tömeget jelölheti, hol a nemzet vagy a társadalom egészét). Másfelől a kosellecki koncepcióban a fogalmak lényegi jegyének bizonyul, hogy használatuk egyszerre hordoz indikatori és faktorális funkciót, vagyis egyszerre utal a jelenbeli használat – múltat is megidéző – szemantikájára, és egyszerre foglalja magában azt, amit Koselleck a történetiség elváráshorizontjához kapcsolódó jelentésnek, azaz a történeti tapasztalat által irányított, de a jövőre utaló, a jövővel kapcsolatos elvárásokat, igényeket implikáló jelentésnek tekint.⁵ Ennek fényében az olcsó könyv- és füzetsorozatok kapcsán így árnyalhatók a fő kérdések: a tömegfogalom és az olcsó sorozatok szűkebb kontextusában vele rokonítható fogalmak – mint a ’nép’, a ’közönség’, a meglehetősen homályos ’ember’ és specifikusabban az ’olvasó’ fogalmai – miként jelölik ki és ke-reteznek azt a csoportot, amelyet a kiadók a maguk potenciális vevőköröként céloznak meg nagy példányszámú és viszonylag

4 Vö.: Reinhart KOSELLECK, Fritz GSCHNITZER, Karl Ferdinand WERNER und Bernd SCHÖNEMANN, „Volk, Nation, Nationalismus, Masse”, in *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Hg. Otto BRUNNER, Werner CONZE und Reinhart KOSELLECK, Bd. 7 (Stuttgart: Klett-Cotta, 1992), 141–431.; magyarul részlet: Reinhart KOSELLECK: „Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg”, ford. VINCZE Ferenc és KLEMENT Judit, *Korall* 37. sz. (2009): 5–15.; Hermann HERLINGHAUS, „Populär/volkstümlich/Popularkultur”, in *Ästhetische Grundbegriffe. Studienausgabe*, Hg. Karlheinz BARCK, Martin FONTIUS, Dieter SCHLENSTEDT, Burkhard STEINWACHS und Friedrich WOLFZETTEL, Bd 4 (Stuttgart: J. B. Metzler, 2010), 832–884.

5 Vö.: Reinhart KOSELLECK, „Einleitung”, in BRUNNER, CONZE und KOSELLECK, *Geschichtliche Grundbegriffe...*, Bd. 1 (Stuttgart: Klett-Cotta, 1972), XIII–XXVII., XIV., XXI–XXIV.; Reinhart KOSELLECK, „Fogalomtörténet és társadalomtörténet”, in Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája* [1979], ford. HIDAS Zoltán (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2003), 121–145, 136.

alacsony áron terjesztett sorozataikkal, és milyen elmozdulás tapasztalható az első világháború után, amikor feltételezhetően módosul a tömegről alkotott kép is, mégpedig egy gazdaságilag válságos környezetben és a háborús tömegtapasztalat – akár a frontokon és a városokban megélt tömegpusztítás, akár a háború utáni menekültek és a hazatérő hadifoglyok látványa – nyomán, valamint a politikai-társadalmi tömegmozgalmak megerősödése folytán? Utóbbi kérdést illetően és összhangban a fogalmak Koselleck által feltételezett faktorális jellegével – illetve azzal a főleg Nyugat-Európa tömeg- és/vagy népszerű kultúráját érintő kutatásokban megfogalmazott belátással, mely szerint a századfordulótól kezdve a népszerű vagy népies kultúra fogalma fokozatosan átadta a helyét a tömegkultúra terminusának⁶ – releváns lehet, hogy mennyiben érhetőek tetten a 19. század végi nyelvhasználatban olyan jelentésmozzanatok, amelyek előre utalónak, megelőlegezőnek tekinthetők a tömeg háború utáni koncipiálásának összefüggésében.⁷

Annak érdekében, hogy feltérképezhetőek legyenek az e kérdésekre adható válaszok, olyan kiadói vállalkozásokat vizsgálunk, amelyek viszonylag hosszú ideig és viszonylag terjedelmes kiadványlistával maradtak fenn a könyvpiacra, és amelyek eleve nem egységes profillal indultak, vagyis nem kifejezetten szépirodalmi vagy szaktudományos, illetve egy-egy szűkebb tárgyterületre (például útleírásokra) szorító művek publi-

6 Vö.: például Kaspar MAASE, *Grenzenloses Vergnügen. Der Aufstieg der Massenkultur 1850–1970* (Frankfurt am Main: Fischer, 1997), 16–32.

7 Később újfent figyelemreméltó fogalmi átrendeződésről beszélhetünk: az 1950-es évektől, az amerikai popart térnyerése nyomán az angolszász és nyugat-európai nyelvekben újjáéled a popularitás fogalma, amely ugyanakkor a magyar nyelvhasználatban immár e latinból eredeztethető (és nem 'népszerűként' magyarított) formában válik uralkodóvá. Ebben az összefüggésben is kiváló angol, francia, spanyol, német és orosz fogalomtörténeti áttekintést nyújt HERLINGHAUS, „Populär/volkstümlich/Popularkultur”.

kálását vagy egy szűkebb olvasóréteg (mint fiatal lányok, ifjak) megszólítását tűzték ki célul. Szintén kívül kerültek a vizsgálaton olyan periodikusan megjelentetett kiadványok, mint a kalendáriumok, az almanachok vagy különböző egyletekhez köthető sorozatok, mert ezek szerkesztési-kiadói irányelvei vagy nem a sorozatiságnak feleltek meg, vagy megint csak az olvasók egy speciális csoportjához szóltak, illetve jellemzően kötött tartalmi-formai elvárásoknak feleltek meg. A kiválasztott, időtávtalban, elterjedésükben és tartalmukban reprezentatívnak tekinthető sorozatok – a Franklin Társulat *Olcsó Könyvtára* (1875–1920), a Szent István Társulat *Népiratkái* (1886–1919), a pozsonyi Stampfel *Tudományos Zsebkönyvtára* (1898–1913), a Singer és Wolfner által kiadott *Milliók Könyve* (1915–1920) és a kolozsvári Minerva Rt. által indított *Magyar Nép Könyvtára* (1923–1940) – mind-mind sajátos tömegfogalommal dolgoztak. Ezeket nemcsak a sorozatindító programszövegek és az olvasótábor differenciálásai alapján vizsgálom, hanem a két korszakot övező, főként olvasásszociológiai szempontokat érvényesítő viták összefüggésében is. Megjegyzendő ugyanakkor egyfelől az, hogy a *Milliók Könyve* kivételt képez a válogatásban: itt ugyanis prózai művek gyűjteményéről van szó, ám vizsgálatát indokoltta teszi, hogy a sorozat a köteteinek számát és élethosszát tekintve egyedülállónak bizonyult a világháború idején indított sorozatok körében. Másfelől pedig az, hogy viszonylagosan hosszú fennállása ellenére a *Magyar Nép Könyvtára* meglehetősen rövid címlistát tudott felmutatni, jóllehet ez az 1920-as és a korai 1930-as évek általános könyvkiadói és -terjesztői mélyrepülése – vagy legjobb indulattal is: pangása – mellett még mindig tiszteletreméltóan hosszúnak bizonyult.

I.

Amikor 1874-ben a – sorozatkiadásban az átvett elődök révén nagy tapasztalatokkal rendelkező⁸ – Franklin Társulathoz szegődik a kor kulturális életében szinte megkerülhetetlen Gyulai Pál, az első dolga, hogy novemberben a német *Universalsbibliothekre* hivatkozva összeállítja az *Olcsó Könyvtár* költség- és üzleti tervét, és javaslatot tesz az első tíz kötet címére.⁹ Az indítást 1875 februárjában alapos sajtókampány vezet fel, amelyben – igaz, csak hét megjelent kötet és a nyomdában lévő következő 21 kötet felsorolásával – úgy pozicionálja magát az új sorozat, mint amely „nem bizonyos osztályt vagy kort tart szembe előtt, hanem az egész művelt közönséget”, és amely nemcsak „olcsóságánál, hanem tartalmánál fogva is *magyar családi könyvtár*[...]”¹⁰ alapjait kívánja megvetni. A dominánsan klasszikus és kisebb számú kortárs magyar és külföldi próza-, líra- és drámairodalommal, rövidebb történelmi, életrajzi, bölcséleti és kritikai művekkel, útleírásokkal, egy-egy közpolitikai forrásmunkával jelentkező *Olcsó Könyvtár* kötetei feltehetően az érettebb fiatal és felnőtt városi polgárság érdeklődésével egybevágó kínálatot nyújtottak, és ennyiben a

8 Vö.: RÉVAY József és SCHÖPFLIN Aladár, „Egy magyar könyvkiadó regénye”, in *Egy magyar könyvkiadó regénye*, szerk. RÉVAY József és SCHÖPFLIN Aladár, 3–126 (Budapest: Franklin Társulat, [1938]), 69–72.

9 Vö.: VOIT Krisztina, „Gyulai Pál és a Franklin Társulat” [1977], in VOIT Krisztina, *Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. Tanulmányok, 136–173* (Budapest: Argumentum Kiadó, [2005]), 137.; a Monarchia könyvkereskedői közlönyében a Franklin egyenesen – és kissé csúsztatva – „Universalsbibliothek”-ként hivatkozott a sorozatra: *Oesterreichisch-ungarische Buchhändler-Correspondenz XXXVIII* (1897): 49:696, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=obc&datum=18971204&seite=6>.

10 [Egészoldalas hirdetés], *Politikai Újdonságok*, 1875. febr. 24., 84. 1920-ig két sorozatban és újraközlésekkel együtt összesen 1008 kötet jelent meg, melyek számozása a második sorozattól kezdve ívfüggő volt. A papírkötéses könyveket nullás nyolcadrét méretben adták ki. Ezek és a további sorozatokra vonatkozó adatok a *Magyar Könyvészet* című többkötetes kiadványból nyerhetők ki.

– hirdetés szerint „szakértő szerkesztőség” gondjaira bízott – „művelt közönség[...].” kitétel sokkal inkább találónak tekinthető, mint egy kor- és osztályfüggetlen olvasótábor kiszolgálására vagy egy „családi könyvtár” megteremtésére támasztott igény. Hasonlóképp „minden művelt ember[t]”¹¹ szólított meg az „általános műveltség”¹² köreit ápoló, 23 évvel később, 1898-ban alapított Stampfel-féle *Tudományos Zseb-könyvtár* (időnként *A tudományok zseb-könyvtáraként* említve),¹³ amely tartalmi orientációját tekintve jelentősen eltért az *Olcsó Könyvtártól*, hiszen többnyire tankönyvíró szerzők különböző diszciplínákra összpontosító, elméleti és gyakorlati ismeretek szintézisét kínáló munkáit jelentette meg az algerától és retorikától kezdve a jogi és növényteni útmutatókon át a testnevelést, színjátszást és a vasbetonszerkezeteket tárgyaló írásokig. Mindazonáltal a kiadványokból ítélve célközönsége nagyjából megegyezett az *Olcsó Könyvtáréval*, vagyis szintén az érettebb fiatal és felnőtt városi polgárság érdeklődésére számíthatott. Stampfel Károly, aki már 1881-ben az iskolai tanulást segítő sorozattal jelentkezett, és az ismeretterjesztést választotta fő kiadói profiljának,¹⁴ egy későbbi tudománynépszerűsítő sorozata, a mindössze hétkötetes *Egyetemes Ismeretek Tára* (1896–1899) közönségét szintén „minden művelt[ben]” igyekezett megtalálni „népszerű,

11 *Czegléd* 17, 9. sz. (1899): 3.

12 „A tudományok zseb-könyvtára”, *Kecskemét* 26, 50. sz. (1898): 2.

13 Vö.: uo. és „A tudományok zseb-könyvtára”, *Polgári Iskolai Közlöny* 2, 10. sz. (1898): 513. 1913-ig szintén ivfüggő számozással, összesen 150, nullás nyolcadrét méretű kötet jelent meg a sorozatban, melynek darabjai egy kivétellel az Arcanum Digitális Tudománytár állományában is elérhetők.

14 Vö.: Stefan DAVID, „Tanulók könyvtára”, *Preßburger Zeitung*, 3. Okt. 1881, *Abendblatt*, 3., <https://www.difmoe.eu/uuid/uuid:aab497e0-dabe-48f5-bf87-67abel97fdb>; Stampfel pályájáról részletesebben vö.: POGÁNY György, „Stampfel Károly könyvkiadó vállalata Pozsonyban (1873–1904)”, *Limes*, 2. sz. (1995): 37–46.

könnyen érthető, tömör ábrázolás[ra]¹⁵ építő gyűjteményével. Mindez – számos hasonló sorozat megléte mellett – arra utal, hogy az ilyen típusú vállalkozások már nemcsak egy megbízható polgári felvevőpiacra támaszkodhattak, hanem a *Bildungsbürger* ideálját általában magáénak valló rétegre is.

Ettől beazonosíthatóan eltérő publikumhoz szolt 1886-ban a Szent István Társulat *Népiratkák* című, többszöri nekifutás után indított sorozata,¹⁶ jóllehet ez kevésbé függött össze a katolikus egyházhoz való intézményes kötődésével, mint azazal, hogy elsődlegesen a vidéki lakosságot kívánta ellátni „oly népies iratok[ka]l], melyek, hogy minél olcsóbban elárusíthatók legyenek, lehetőleg mérsékelt terjedelemben [...], zamatos, világos és mulattatva oktató előadásban”¹⁷ íródtak. A szórakoztató ismeretterjesztés tágan értelmezett célját tükrözve a sorozat füzetek, amelyeket a Társulat „százával és ezrével”¹⁸ kívánt terjeszteni, meglehetősen széttartó képet mutattak: az erkölcsnemesítőnek szánt elbeszélések, tanmesék és színdarabok mellett, amelyek a kiadói vállalás dacára zömében ponyvairodalmi hagyományokat követtek, megjelentek nemcsak a földművelés és az állattenyésztés praktikaíra, valamint a jó házasságra és gyerekekrevelésre vonatkozó

15 „Ein wissenschaftliches Unternehmen in Preßburg”, *Preßburger Zeitung*, 24. Sept. 1895, Morgenblatt, 2., <https://www.difmoe.eu/uuid/uuid:390ec0f6-b9a2-4f5b-b7cc-80239ff51a9a>; vö.: *Pester Lloyd*, 27. Sept. 1895, Abendblatt, 2. Beil. [1.], <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=pe1&datum=18950927&query=%22stampfel%22&ref=anno-search&seite=11>. További sorozatindításokra vonatkozóan vö. a Stampfel által összeállított – és önfényezésétől korántsem mentes – jubileumi kiadványt: STAMPFEL Károly, *Ujságcikkek, kritikák, levelek, diplomák s egyéb, kiadói tevékenységemre valamint czégemre vonatkozó adatok* (Pozsony: Stampfel, 1905).

16 1855-ben és 1865-ben is történtek már kezdeményezések egy-egy füzet sorozat indítására; vö.: MÉSZÁROS István, *A Szent István Társulat százötven éve, 1848–1998* (Budapest: Szent István Társulat, 1998), 49.; „A Szent-István-társulat”, *Eger* 3, 3. sz. (1865): 57. A Társulat 1919-ig nullás nyolcadrét méretben 329 füzetet jelentetett meg, egy-egy darabot gyakran több kiadásban is.

17 *Nemzet*, 1886. jan. 22., 3.

18 „Népiratkák”, in *Társulati értesítő 1892–1894*, szerk. TÓTHFALUSSY Béla, I–III. évf. (Budapest: Szent István Társulat, 1895), I. évf., 63.

tanácsadók, hanem rövid egyháztörténeti, életrajzi és szocializmusellenes írások is.

A sorozati arculatok eltérései és a szerzői gárda toborzásának különbségei dacára (a *Tudományos Zsebkönyvtár* darabjai felkérésre, a *Népiratkák* füzetei pályázathirdetésre születtek, az *Olcsó Könyvtár* pedig meglévő műveket rendezett sorozatba)¹⁹ az olvasótábor körének explicit vagy implicit kijelölése rokonítható technikákkal folyt. A „mindenki számára” vezérszólamot mind a Franklin Társulat, mind Stampfel Károly sorozata vitte, ám a kínálatból is ítélve sokkal inkább az eleve műveltek, de legalábbis az irodalmi-bölcseleti, valamint tudományos tartalmakból művelődni kívánó olvasók képezték a valós célközönséget, ekképp kitakarva-kizárva a tanulatlanok seregét. Az érem másik oldalát látni a *Népiratkák* programjában, amely implicit módon határolódott el a nem vidéki és nem vallásos publikumtól. A tömeges olvasótáboron belül meghúzott határok ily módon erősen specifikálták a „mindenki” kitételét.

Meglehetősen nehéz eldönteni, hogy a sajtó e sorozatindításokra adott reflexiói, amelyekben helyenként szó szerint köszöntek vissza a célközönség beazonosítására vonatkozó kiadói kritériumok, pártatlan kritikákként vagy kiadói sajtóanyagokat parafrázáló cikkeként kategorizálhatók. A legtöbb esetben, függetlenül a lapok ilyen vagy olyan politikai elkötelezettségétől, úgy tűnik, inkább az utóbbi állja meg a he-

19 Vö.: POGÁNY, „Stampfel Károly...”, 40–41.; VÖRÖS, „Gyulai Pál és a Franklin Társulat”, 137. A Szent István Társulat tematikus ajánlást is tett a nyilvános pályázati felhívásban, *Nemzet*, 1886. jan. 22. [3.]: „A pályázók földolgozásra a következő tételek közül egyet, vagy többet választhatnak: 1. Fogyunk (két gyermekrendszer), 2. Vadházasság, 3. Póstatakarékpénztár, 4. Vegyes házasságok, 5. A rosz sajtó, 6. A pálinka, 8. Kié az iskola, 8. A vasár- s ünnepnapok megszentelése, 9. Részvét a községekben, 10. A gyermeknevelés és ápolás. E tételekkel csupán a kidolgozandó eszmék jeleztenek, a pályázó népirókra hagyatván, hogy a nép előtt minél tetsze-tősebb s vonzó színeket válasszanak.”

lyét, ugyanis – nemcsak a sorozatok beharangozásának alkalmával, hanem egy-egy újabb könyv- vagy füzetcsomag beküldésekor és piacra dobásakor is – a cikkekben a beérkezett kötetek szemléje mellett nemegyszer a kiadói reklámszövegekre erősen emlékeztető panelek olvashatók, ám olykor figyelemre méltó hangsúlyeltolódásokkal. Míg a *Tudományos Zsebkönyvtár* a tömörségéért, közérthetőségéért, valamint a tudománynépszerűsítésben vállalt szerepéért és a széles körben való terjeszthetőségéért dicsérték²⁰ – ami a Stampfel-féle marketing-megfogalmazásokkal messzemenően szinkronban volt –, addig az *Olcsó Könyvtár* színrelépését a *Fővárosi Lapok* tudósítója már úgy kommentálta, hogy a sorozat szerkesztő-sége „irodalmunk érdekében cselekszik, midőn régi jó magyar írók elfeledt műveit fölleveníti, s egyszersmind a közművelődésre is jelentékenyen hathat, ha sikerülni fog valóban olcsó füzetivel háttérbe szorítani a nép közt terjesztett izetlen és káros hatású olvasmányokat”.²¹ Jóllehet Gyulai sorozata a művelt polgár eszményével kampányolt, itt afféle ellenségkép-ként kiemelt szerepet kapott a „nép közt terjesztett” ponyva- és silánynak ítélt irodalom, melynek térnyerése már az 1840-es évektől kultúrpolitikai viták tárgyát képezte.²² Ebből a szempontból a tudósító egy hullámhosszra került a Szent István Társulattal, amely bár tudatosan íratott és terjesztett ekként aposztrofált füzetfajtákat,²³ de mindeközben a *Népiratkákat* „a népünkre károsan ható ponyvairodalom termékeinek el-

20 Vö. többek közt: *Pécsi Napló*, 1899. ápr. 21., 6; *Kecskemét* 27, 9. sz. (1899): [2.]; *Sopron*, 1899. okt. 17., 3–4.

21 *Fővárosi Lapok*, 1875. feb. 25., 195.

22 Vö.: Fülöp Géza, „A felvilágosodástól 1848 márciusáig”, in *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Az államalapítástól 1849-ig*, összeáll., bev. Kovács Máté (Budapest: Gondolat Kiadó, 1963), <https://mek.oszk.hu/06700/06770/06770.htm>.

23 „A Szent-István-Társulat választm. ülése”, *Pesti Napló*, 1886. jan. 22., 2.

lensúlyozására”²⁴ adta közre. Az *Olcsó Könyvtárról* tudósító újságíró gesztusa – vagyis ahogy a műveltekről áthelyezte a fókusz a tanulatlanokra – párhuzamba állítható azzal, ahogyan a budapesti történész és pedagógus Hummer Nándor a *Katholikus Hetilap* vezércikkében üdvözölte a *Népiratkák* programját, és éppenséggel a műveltek felelősségét hangsúlyozta: szerinte a sorozattal megcélzott „néposztály [...]” ma teljes mértékben megérdemli a gondolkodók figyelmét”, és „a művelt társadalomnak mintegy kötelessége szellemi magas tulsúlyával oda hatni, hogy a nép, a romlatlan elem, megóvassék azon rettenetes eszméktől, melyek következményeikben a nemzetek lételét veszélyeztetik”.²⁵ Ez utóbbi nemzetvesztő eszméken a cikkíró a klasszikus rémtörténetek és tündérmesék ponyvairódmán túl a „külföldi anarchista izgatók” által terjesztett „socialistikus tanok[at]”²⁶ értette.

E kiragadott, de messzemenően paradigmaticus példák jól szemléltetik azt a Koselleck és szerzőtársai által is leírt dinamikát és jelentésstruktúrát, amelyben megtörténik egyfelől a tömeg (illetve a „mindenki”, a közönség) horizontális differenciálása – vagy ahogy a vonatkozó szócikk fogalmaz: a „[b]ent-kint viszony” szerinti elrendezés –, másfelől pedig a vertikális irányú elkülönítés, a „[f]ent-lent viszony” tükrözése:²⁷ a publikum egyfelől műveltekre és műveletlenekre oszlik, miközben mind a műveletlenek, mind a műveltek a még műveltebbek által művelni kívánt objektumokká válnak, és ezzel

²⁴ *Czepléd* 17, 9. sz. (1899): 3.

²⁵ HUMMER Nándor, „A népiratkák”, *Katholikus Hetilap* 42, 31. sz. (1886): 253–254, 253.; kevesebb pátoosszal, de ugyancsak e „népies kiadványok” erkölcsnemesítő, a „métélyes” ponyvákat ellensúlyozó hatását kiemelő érveléssel vö.: *Pesti Napló*, 1886. szept. 11., reggeli kiadás, 3.

²⁶ HUMMER, „A népiratkák”, 254.

²⁷ KOSELLECK, „Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg”, 8–10.

a minőségi kiválasztottság és a korrigálandó minőségű tömeg is megkapja a helyét a koordinátarendszerben.

Azonos logika rajzolódik ki azokban a vitákban, program-szövegekben, amelyek az olvasáskultúra, a kiadói politikák és a műveltségi szint áhitott emelésének összefüggésében napirinden voltak a korabeli sajtóban, ahol azonban elmaradhatatlan panaszként fogalmazódott meg a magyarországi olcsó könyvpiac fejletlensége is.²⁸ György Aladár, *A Hon* európai tapasztalatokkal felvértezett kulturális újságírója 1875-ben például felrótta a Franklin Társulat és más kiadók kezdeményezéseinek, hogy nem figyelnek „a köznép érdekeire”, és „fensőbb körben” mozognak, még ha reményének adott is hangot, mely szerint az „intenzív irány, az irodalom és a társadalmi életnek népnevelési célokra alkalmazása a kvantitatív növekvés után kétségkívül be fog következni”.²⁹ 1883-ban a könyves szakfolyóirat, a *Corvina* hasábjain egy névtelen szerző a kiadók fals, az olvasók félreismeréséből, pontosabban lebecsüléséből eredő árpolitikáján kesergett,³⁰ két évvel később pedig kifejezetten vitriolos hangú és hasonlóan érvelő írás jelent meg ugyanitt Sugár (Vadnai Károly) tollából.³¹ Úgy tűnik, az olcsó könyv- és füzetsorozatok szaporodása, amely feltehetően nyereségességükkel is összefüggött,³²

28 Még a Franklin-féle sorozatindítás előtti diskurzushoz vö.: „A jutányos »Családi könyvtár.« (Ráth Mór kiadásában.)”, *A Hon*, 1872. okt. 22., 1.; „Családi olcsó könyvtár. Pest 1871–73. Kiadja Ráth Mór”, *Budapesti Szemle*, 5–6. sz. (1873): 439.

29 György Aladár, „Pennykönyvtárak”, *Figyelő* 5, 19. sz. (1875): 1–2., 2. György Aladár szeme előtt a Stampfel-féle sorozathoz hasonló tananyag-kiegészítők lebeghettek, amikor a népművelés irányába történő elmozdulást sürgette. Az *Olcsó Könyvtár* ezzel szemben hű maradt a családi könyvtár – az *Universalbibliothek* által is követett – eszméjéhez és ekképp a művelt polgári réteg előnyben részesítéséhez.

30 Vö.: „Magyar könyvek”, *Corvina* 6, 35. sz. (1883): 142–143.

31 SUGÁR [VADNAI KÁROLY], „A magyar könyvek. (Folytatás és vége.)”, *Corvina* 8, 29. sz. (1885): 123–124.; továbbá vö.: TRAVELLER [SZEMERE ATTILA], „Ének a magyar könyvekről”, *Magyar Szemle* 10, 33. sz. (1898): 385–387.

32 Bár az említett sorozatokra lebontott üzleti eredményekkel kapcsolatban nem találtam konkrét adatokat (OSZK Kt Fond 2), a kiadók általános sikeressége arra

a kritikus hangokat egyáltalán nem tudta elhallgattatni, még ha több sajtómunkás lelkesedő cikkekkel róttá is le háláját a kiadói küldeményként érkező könyv- és füzetsomagokért.³³ A szakírók kitartó elégedetlensége még 1913-ban is megmutatkozott, amikor például Elek Artúr a Révai–Franklin-per örvén ostorozta Révait, mert becsmérően szólt az olcsó sorozatok olvasótáborának műveltségi szintjéről,³⁴ de implicit módon erre utalt 1917-ben a könyvtáros–bibliográfus Kőhalmi Béla is, aki hosszabb tárcacikkben szemlélte a nyugat-európai sorozatok koncepcióját, mondván, ezeknél a

[...] tömegprodukciónak nem kerülte el az átlagműveltek kinevelhető tömegét, ez pedig fenntartotta a kiadó éber kapcsolatát az átlagolvasók új szükségleteivel s lassanként az a perspektíva alakult ki, hogy azok, akik tegnap még csak az újságot, ma az olcsó sorozatos vállalat füzetét vették meg, holnap már azon a könyvön fognak kapni, amely az elkényeztetett könyvvásárlók számára készült. A sokoldalú és eleven sorozat a könnyen hozzáférhető voltával kitágította a vásárlók látókörét [...].³⁵

enged következtetni, hogy veszteséget aligha termeltek ezek a kiadványok; vö.: SOMORJAI Szabolcs, „Mérlegek és részvények – a Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda működésének első negyven éve”, *Magyar Könyvszemle* 128, 4. sz. (2012): 466–477.; POGÁNY, „Stampfel Károly...”; arról, hogy magas volt a tét a sorozatkiadás terén, kellőképp tanúskodik a Révai–Franklin-per, amelyhez vö.: RÓZSAFALVI Zsuzsanna, „A Révai Testvérek és a »kapitalista könyvirodalom«”, in *Kapitalizmus és irodalomtörténet*, szerk. ANDRÁS Csaba és HRTES Sándor, 169–184 (Budapest: Reciti, 2022). Terjedelmi okokból el kell tekintenem attól is, hogy kitérjek a könyvterjesztés aktorainak, intézményeinek módosulásaira és ezek relevanciájára a sorozatok terítése kapcsán; korabeli áttekintésként vö.: GULYÁS Pál, „A könyv sorsa Magyarországon a legrégebbi időktől napjainkig. (Második közlemény)”, *Magyar Könyvszemle* 30, 1. sz. (1923): 176–199, 194–195.

³³ Például az *Olcsó Könyvtárral* összefüggésben vö.: *Vasárnapi Újság* 30, 30. sz. (1883): 492.; *Békes* 13 (26), 43. sz. (1894): 3.; *Békes* 33, 33. sz. (1901): 3.

³⁴ Vö.: ELEK Artúr, „A magyar író és kiadója”, *Nyugat* 6 (1913): 1:43–52.

³⁵ KŐHALMI Béla, „A diadalmas olcsó könyv”, *Világ*, 1917. júl. 29., 19–20.; Kőhalmi 1909-ben került az akkor még Fővárosi Könyvtárnak nevezett intézménybe Szabó

Kőhalmi épp ezt az „éber kapcsolatot”, bizalmat hiányolta, amikor a magyarországi neves sorozatok egyoldalúságára – dominánsan szépirodalmi jellegére – vezette vissza kiadók közművelés terén nyújtott elégtelen teljesítményét. Felvetése annyiban jogos is lehetett (még ha ez csak spekulációként fogalmazható is meg), hogy olvasáskultúra-történeti és -szociológiai vizsgálatok már az 1850-es évek óta a „kulturális mindenevőség” jelenségét detektálták a magyarországi olvasók széles rétegeiben,³⁶ vagyis az olcsó sorozatok – többször kifogásolt drágaságuk korrigálása mellett – egy jóval szétartóbb tartalmi profillal hatékonyabban beválthatták volna a hozzájuk fűzött reményeket.

II.

Az 1915-ben, háborús körülmények között gründolt *Milliók Könyvének* és az akkor már határon túli Kolozsváron, 1923-ban indított *Magyar Nép Könyvtárának* gyökerei annyiban

Ervin mellé, aki az *Emlékirat községi nyilvános könyvtár létesítéséről Budapesten* című 1910-es nagyhatású programiratában az olvasói kör kiszélesítését bár az ipari és kereskedelmi hivatalnokok és az ipari munkásság bevonásával képzelte el, ám határozottan kizárta azokat, „akiket gazdasági helyzetük végső nyomorúsága minden nagyvárosban minden egyéb kulturközösségből is kizár, a menthetetlen paupereknek, sajnos, minálunk is nagyszámú fekete tömegét, a *lumpenproletariat*-ot”; Szabó Ervin, *Emlékirat községi nyilvános könyvtár létesítéséről Budapesten* (Budapest: Fővárosi Könyvtár, 1910), 12. Feltehető, hogy Kőhalmi kevésbé kirekesztően nyilatkozott volna ez ügyben; Kőhalmiról a második világháborúig vö.: KATSÁNYI Sándor, *A fővárosi könyvtárának története, I. kötet: 1945-ig* (Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 2004), 83.

36 A kifejezést Perényi Roland használja, vö.: PERÉNYI Roland, „Mit olvas a pesti polgár? Kísérlet a Janny-család könyvtárának rekonstrukciójára”, *Tanulmányok Budapest múltjából* 33 (2007): 59–70, 68.; továbbá vö.: SZELLE Béla, „Olvasók, könyvkiadás, tömegolvasmányok az önkényuralom időszakában”, in *Kovács Máté emlékkönyv*, szerk. SÁRDY Péter és SZELLE Gyula, 86–112 (Budapest: Magyar Könyvtárosok Egyesülete, 1983), 91.; KÖSZÉGFALVI Ferenc, „Egy szociáldemokrata politikus könyvtára századunk első felében”, *Magyar Könyvszemle* 101, 1. sz. (1985): 72–74.; PARRAGI Márta, *Szentkuthy Miklós könyvtára* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2008).

rokoníthatók, hogy az előbbi a kiadói készlethiányok kompenzálására, utóbbi pedig az elszakított területek lakosságának igényeire ráérezve indult, és ekképp mindkettő egy-egy piaci részt tölthetett ki. Sorozati profiljuk viszont a fent vázolt problémára adott két különböző reakciót sejtet: bár az előbbi kizárólag szépprózát foglalt magában – Jókaitól, Krúdytól és Mikszáth-tól kezdve Herczeg Ferencen és Turgenyeven át Courts-Mahlerig, Conan Doyle-ig és az irodalmi emlékezetből kiesett szerzőkig széles palettán mozgott –, ám áránál fogva joggal nevezhette volna magát „Olcsó Könyvtár”-nak is, ugyanis a kötetekért kért 24 fillér megfelelt két példány napilap árának (*Az Ujságot* és a *Pesti Naplót* 12-12 fillérért árulták, de még a 6-6 filléres *Az Esthez* vagy a *Somogyi Hirlaphoz* mérve sem számíthatott drágának).³⁷ Az utóbbi címlistája pedig már-már zavarba ejtően tarka képet mutat: a részben másod- vagy harmadközlésként megjelent kiadványok között találni földméréstechnikai, méhészeti és konyhakertészeti munkákat csakúgy, mint műkedvelőknek szánt színműveket, Jókai-válogatást és dalgyűjteményt, valamint kisebbségvédelmi és történeti értekezéseket.³⁸ Ez – rosszindulatú olvasatban – nagyon vegyes felvágottat sejtetett, ám valójában annak a döntésnek az eredménye lehetett, amely a címadó-tulajdonos *Magyar Nép* című hetilap profilját is meghatározta, nevezetesen hogy „a falusi gazdálkodók, a városi iparosok és kereskedők igényeit akarta kielégíteni”, illetve hogy a „gazda-

37 1920-ig 95 nagyalakú füzetet adtak ki a sorozatban, melynek egyes darabjait már az első megjelenés évében is többször újraközölték.

38 A kötetek árai ebben az esetben is alacsonynak számíthatnak: a szintén kolozsvári *Ellenzék* című napilapért 2 lejt kellett fizetni, míg a sorozat első kiadványáért, Rajka László *Szavalókönyvéért* 3 lejt, a dupla kötetszámmal 1925-ben megjelent, *A méhtenyésztés vezérfonala* című, 100 ábrával kísért könyvért pedig ugyanannyit, 4 lejt kértek, mint amennyibe ekkor került az *Ellenzék*. 1940-ig ívfüggő számozással 61 kötet jelent meg nullás nyolcadrét méretben.

sági, politikai, művelődési élet eseményeiről” is beszámolt.³⁹ Úgy tűnik tehát, hogy e két vállalkozás többé-kevésbé érvényes választ adhatott egyfelől a korábban felpanaszolt árpolitikára, másfelől a témák és ezáltal az olvasói rétegek megcélzásának szűkkeblűségére, hiszen elérhető árú és roppant heterogén közönséget kiszolgáló kínálattal állt elő.

Mindezekhez figyelemre méltó adalékokkal szolgálnak a sorozatindító hirdetések és kísérőanyagok is: a Wiesner J. Emil kezdeményezte⁴⁰ *Milliók Könyve* roppant kijózanító reklámstratégiát folytatott, ugyanis szalagos hirdetésben mindössze annyit közölt 1915 december közepén, hogy „A Milliók könyve 1. száma csütörtökön jelenik meg”.⁴¹ A Singer és Wolfner Kiadó kerülte tehát, hogy előre kijelölje a sorozat arculatát és potenciális olvasóinak körét, amit az a gyaníthatóan fizetett „tudósítás” is alátámasztott, amely az első két kötet megjelenését így kommentálta: „Olvassa el mindenki, nem fogja megbánni.”⁴² Két héttel a sorozatindítás után Fráter Aladár, a *Budapesti Hirlap* zszurnalisztája a Franklin és az Athenaeum mellett felkereste a *Milliók Könyvének* kiadóját is, aki az igazán olcsó könyv piacképessége mellett érvelve kifejtette, hogy „érdeemes foglalkozni a magyarság nagy tömegével, a mely az olvasásra nevelhető s a melyet erre is kell nevelni”, majd arra a kérdésre, hogy mit olvas a közönség, lakonikusan annyit felelt: „mindent”.⁴³ Hogy az *Uj Idők* névtelen cikke csodaként aposztrofálta a kezdeményezést, és „ezernyi ezer ember[t]” vi-

39 G. Gy. [GAAL György], „»Magyar Nép« szócikk”, in *Romániai magyar irodalmi lexikon*, szerk. DÁVID Gyula, 3. kötet (Budapest: OSZK Magyar Elektronikus Könyvtára; Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006), <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/m.htm>; vö.: G. Gy. [GAAL György], „»A Magyar Nép Könyvtára« szócikk”, in DÁVID, *Romániai magyar irodalmi lexikon*.

40 Vö.: VARGA Sándor, „Wiesner J. Emil (1864–1921)”, *Könyvtárlátogató* 34, 5. sz. (1989): 22.

41 Vö. többek közt: *Pesti Napló*, 1915. dec. 14., 17.

42 *Budapesti Hirlap*, 1915. dec. 15., 10.

43 FRÁTER Aladár, „Az irodalom műhelyeiben”, *Budapesti Hirlap*, 1916. jan. 9., 8–9, 8.

zionált olvasóként, annyiban nem meglepő, hogy a folyóirat Singer és Wolfner kiadásában jelent meg.⁴⁴ Mindazonáltal látható, hogy a vállalkozás a legkisebb jelét sem mutatta annak, hogy az olvasók és nem olvasók különbségtételén túl differenciálta volna publikumát. Az olvasmányok – kanonikus mércével mért – egyetlensége annak lenyomatának bizonyult, hogy az olvasók különféle érdeklődési irányainak átjárhatóságára érdemes volt fogadni: *A Gyermek* című, egyébként meglehetősen szigorú szaklapban a tanár Nógrády László még három évvel a sorozat indulása után is üdvösnek tekintette a *Milliók Könyvének* kínálatát, mondván, letéteményese lehet a ponyvairodalom helyes irányba történő fejlődésének.⁴⁵

A Magyar Nép Könyvtára – az erdélyi monopóliumhelyzetet élvező Minerva Rt. kiadásában, amely lehetővé tett előfizetői ingyenspéldányokat is⁴⁶ – már bőbeszédűbbnek bizonyult indulásakor, és a kezdeményezés célját abban jelölte meg, hogy „a nép minden szükségletének kielégítését népszerűen, de okosan s komoly belső tartalommal megírt, sorozatosan megjelent olcsó könyvecskékkel kívánja szolgálni”.⁴⁷ A sorozatot gondozó *Magyar Nép* 1924-ben a műkedvelő színjátszótársulatok kiszolgálása érdekében – és mert a magyar nyelvű színjátszás kitüntetett szerepet vitt a nemzeti hovatarozás

44 „Milliók könyve”, *Uj Idők* 22, 1. sz. (1915): 23.: „Megértük ebben a méregdrága világban azt a csodát, hogy éppen itt, Budapesten született meg a világ legjobb könyve.” Wolfnerék üzleti koncepciójához vö.: VARGA Sándor, „Wolfner József (1856–1932)”, *Könyvvilág* 35, 6. sz. (1990): 14.; a Singer és Wolfner *Egyetemes Regénytár* című, hosszúéletű sorozatához is vö.: Török Zsuzsa, „Legtermékenyebb összes női írónk között». Beniczkyné Bajza Lenke és a könyvpiar a 19. század második felében”, *Irodalomtörténet* 96, 4. sz. (2015): 375–398, 383.

45 Vö.: NÓGRÁDY László, „Az új ponyvairodalom”, *A Gyermek* 12, 3–4. sz. (1918): 150–152, 150.

46 Vö.: a vonatkozó statisztikákkal in MONOKI István, *Magyar könyvtermelés Romániában 1919–1940*, 1. k.: *Könyvek és egyéb nyomtatványok* (Budapest: OSZK; Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997), <http://mek.oszk.hu/00000/00027/html/>.

47 *Ellenzék*, 1923. jún. 3., 4.

szempontjából – felhívással fordult az ezen a téren már tapasztalatot szerzett rendezőkhöz, hogy juttassák el a szerkesztőségbe sikerrel játszott darabjaikat, amit az igények felmérésén túl az importtilalom is indokolt.⁴⁸ A sajtóreakciókból ítélve a sorozat koncepciója helyesnek bizonyult, 1925-ben például az erdélyi olvasáskultúrát szemlélő Lechner Tibor arról számolt be, hogy „Erdélyben a legjobb könyvfogyasztó közönség az egyszerű falusi magyar népünk, mely a Magyar Népkönyvtárának az ő igényeihez szabott szépirodalmi és felvilágosító termékeit a megjelenés után ezerszámba kapkodja szét”.⁴⁹ Ugyanebben az évben Szöllősy István a budapesti *Protestáns Szemlé*ben irigykedésének adott hangot a sorozat első három irodalmi kötetét lapozgatva, mert bizonyítottnak látta, hogy a vidéki lakosságot lebecsülő „balvélemén[nyel]” dacolva a kiadó helyesen mérte fel az irodalom vonzerejét.⁵⁰

A korabeli szakírók között persze találni ellenvéleményt hangoztatókat is, jöllehet ők konkrétan nem e két sorozat összefüggésében ostorozták az olcsó könyvek kiadását: a nagytekintélyű Révay Mór János – bár a Révai Testvérek kötelékében az 1880-as években számos sorozat kiadására vállalkozott – nemzetközi kitekintéssel kívánta bizonyítani, hogy Magyarországon kis méreténél és gyenge felvevőpiacánál fogva képtelenség nyereségesen működtetni efféle kezdeményezéseket, már csak azért is, mert itt „a könyv amugy is igen olcsó”.⁵¹ A Révai visszaemlékezéseit 1921-ben recenzáló Ligeti Ernő teljesen jogosnak látta ezt a kiadói politikát,

48 Vö.: *Magyar Népkönyvtár* 4, 19. sz. (1924): 5.

49 LECHNER Tibor, „Az erdélyi könyv és újság”, *Magyar Művelődés* 4, 6. sz. (1925): 127–139, 136.

50 SZÖLLŐSY István, „A »Magyar Népkönyvtár«, *Protestáns Szemle* 34, 1. sz. (1925): 36–37, 36.

51 RÉVAY Mór János, *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai* (Budapest: Révai Testvérek, 1920), <https://mek.oszk.hu/07200/07234/07234.htm#36>.

mi több, minőségi és erkölcsi gerincességnek tudta be az olcsó könyvtől való elhatárolódást.⁵²

Ami azonban a két vizsgált háborús, illetve háború utáni sorozatot, valamint az általuk sugallt tömegfogalmat illeti, úgy tűnik, a minőségi és mennyiségi igények – egy időre legalábbis – összhangba kerülhettek, nem utolsósorban az olvasó tömegek differenciálásának gyengítésével. A fogalomhasználat terén mindez korántsem érhető tetten eklatáns módon, mert bár – ahogy a *Milliók Könyve* esete igazolja – a műveltség vagy a ponyvaellenesség kritériumként történő bevetése megszűnt, és a „minden ember” heterogenitása érvényesülni látszott, a *Magyar Nép Könyvtára* esetében a „nép” kulcsfogalomként működött még akkor is, ha a sorozatot gondozó folyóirat és vélhetően maga a *Könyvtár* nem kizárólagosan a vidéki lakosságot tartotta szem előtt.

Mindenesetre a háború után lassan magához térő Franklin Társulat⁵³ 1920-as évekbeli sorozatalapítási kísérletei arra utalnak, hogy e patinás kiadó továbbra sem látott fantáziát a „fensőbb kör[ből]” történő kilépésben. Olyan kooperációkat keresett, amelyek olvasótáborának szélesítésére adhattak lehetőséget: ilyen volt a számos kiadóval, nyomdával és a Hanga szövetkezettel együtt létrehozott, „a falu közönségét könyvekkel ellátó syndikatus” megalapítása 1920 októberében vagy a Népies Irodalmi Társasággal kötött 1921-es megállapodás *Az Én Könyvtáram* című sorozatról.⁵⁴ Csakhogy az előbbi csoportosulás „művészi kivitelű szekrényben elhelyezett válogatott jó könyvek[...]” forgalmazását jelölte meg céljául, míg utóbbinál a Franklin segítségével terjesztendő

52 Vö.: LIGETI Ernő, „A magyar könyv”, *Napkelet* 2, 10. sz. (1921): 632–634.

53 Vö.: M. BARANYI Dóra, *A Franklin Nyomda százéves története* (Budapest: [Franklin], 1973), 55–56.

54 Vö.: OSZK Kt Fond 2/405, 1563. sz.; OSZK Kt Fond 2/1217, 1578. sz.

kötetek 7 koronába kerültek volna (a *Pesti Napló* és a *Kecskeméti Közlöny* egy-egy lapszáma ekkor 2 korona volt). Egyik terv sem valósult meg végül.

Az alacsony áron, tömegolvasmányként elérhető könyv- és füzetsorozatok közönsége azonban nem vészett ki, mi több – ahogy olvasmánytörténeti fejtegetéseiben Monok István rámutatott – a szakosodott könyvpiac fejletlenségéből adódóan már a kora újkor óta a „sokfélét olvasunk” tétele még a magyarországi értelmiségi réteg egyik *differentia specificá*jának is tekinthető.⁵⁵ Ennyiben a két utóbb tárgyalt sorozat a nem diverzifikált olvasótábornak a kevésbé diverzifikált és/vagy alacsony árú könyvekkel való, tömeges ellátása révén tükrözhetette a tömeg efféle fogalmában rejlő heterogenitást. Velük összevetve az 1870-es évektől felgöngyölített fogalomhasználat abban látszik eltérni, hogy az olvasók ismeretlen vagy arctalan tömegét implicit belső különbségtétel révén műveltre és műveletlenre tagolta, illetve abban, hogy benne jóval nagyobb hangsúlyt kapott a Koselleck által is említett fentlent-viszony megrajzolása, vagyis a sorozatok tanító-művelő jellegének kidomborítása, ahol a sorozat indítója vindikálta magának a tanítómester szerepét. Bár kockázatosnak tűnik ezen szűk tömegfogalom-használati szegmens alapján megválaszolni azt a kérdést, hogy a vonatkozó 19. század végi terminusok és főként szemantikai-retorikai keretezésük mennyiben előlegezhették meg a világháború után kirajzoló szélesebb jelentésmezőt, a „mindenki” megszólításának igényében nyomokban jelen lehetett az 1920-as évekkel rokonítható tömegkoncepció.

⁵⁵ Monok István, „Művelődési eszmények: a tudás mintázatainak változásai (olvasmánytörténeti nézőpontból)”, in *Az oktatás korproblémái*, szerk. HUNYADY György, CSAPO Benő, PUSZTAI Gabriella és SZIVÁK Judit, 41–57 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2017), 51.